

EWA WARYŚ*, KATARZYNA HODOR**

ZNACZENIE ZABYTKOWEJ ZIELENI W MIEŚCIE ZABRZE

IMPORTANCE OF THE HISTORIC GREENERY IN ZABRZE

Streszczenie

Zieleń, w tym ta nawiązująca do historycznych układów, w przestrzeniach miast przemysłowych stanowi niezwykle cenny walor. Zachowane elementy szaty roślinnej posiadają znaczące korzyści ekologiczne, podnoszą wartość krajobrazową otoczenia i przyczyniają się do poprawy jakości życia mieszkańców. Celem artykułu jest ukazanie dużego zróżnicowania form terenów zieleni, umiejscowionych w obrębie zabytkowych zespołów mieszkaniowych w mieście Zabrze.

Słowa kluczowe: krajobraz miasta, dziedzictwo kulturowe, tereny zieleni

Abstract

Greenery, including this that is in a reference to the historical urban systems, within the industrial cities constitutes an unusually precious value. Preserved elements of flora bring considerable ecological benefits, they increase the landscape values of the surrounding and influence the improvement of quality of life of the inhabitants. The purpose of the article is to present the major diversification of the forms of green areas located within the historical housing estates, situated in Zabrze.

Keywords: landscape of the city, cultural heritage, green areas

* Mgr inż. Ewa Waryś, doktorant, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

** Dr inż. arch. Katarzyna Hodor, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. Wstęp

Miasto Zabrze położone jest w województwie śląskim, w zachodniej jego części, nieopodal skrzyżowania autostrad A-1 i A-4. Jako jeden z większych ośrodków wchodzi w skład Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. Początki osadnictwa na tych terenach datuje się na przełom XIII i XIV w. Pierwotnie powstała osada, położona wśród zróżnicowanej rzeźby terenu, miała charakter rolniczy. Pierwsze informacje o rozwoju hutnictwa na tych terenach pojawiły się w XVIII w. Intensywna kolonizacja nastąpiła po wprowadzeniu zarządzenia z 1764 r. Fryderyka II. Dominium zabrzańskie liczyło 6 kolonii, powstałych z inicjatywy Mathiasa von Wilczek (Macieja Wilczka), a najintensywniejsze zmiany zaczęły zachodzić na tym obszarze po odkryciu złóż węgla kamiennego pod koniec XVIII w.¹ Dodatkowo do rozwoju przyczyniła się budowa linii kolejowej, prowadzącej w kierunku Wrocławia.

Współcześnie obszar zlokalizowany w obrębie granic administracyjnych miasta charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem pod względem występujących form terenów zieleni urządzonej i pokrycia kulturowego. Różnorodność ta jest wynikiem wielowątkowego rozwoju policentrycznej struktury Zabrze, ośrodka pozbawionego średniowiecznego centrum, w którym najważniejszym czynnikiem przyczyniającym się do postępu był przemysł². W pobliżu obszarów nieodwracalnie przekształconych intensywną industrializacją zaczęły powstawać zespoły zabudowy o rozmaitych formach i funkcjach. Najbardziej dynamiczny proces rozwoju architektury mieszkaniowej w historii Zabrze nastąpił w 1 połowie XX w. i spowodowany był znaczącym wzrostem liczby ludności w latach 20. i 30. W wyniku prowadzonych wówczas akcji budowlanych powstało wiele nowych obiektów architektonicznych i założeń urbanistycznych. Niektóre z budowanych wówczas osiedli modernistycznych, ze względu na dobrze dobraną skalę obiektów architektonicznych i dużą ilość zieleni, do dzisiaj stanowią przykład wzorowo zakomponowanych rozwiązań przestrzennych³. Z biegiem czasu obok kolonii robotniczych zaczęły powstawać także osiedla wieloblokowe oraz współczesna zabudowa jednorodzinna i wielorodzinna. Niejednokrotnie tego typu obiekty budowano także w bardzo bliskim sąsiedztwie historycznych układów urbanistycznych. Znaczącą rolę w krajobrazie odegrały także powstające po I wojnie światowej wielkie koncepcje urbanistyczne, popularne zwłaszcza wśród twórców czasów Republiki Weimarskiej. Takim przykładem był projekt trójmiasta Zabrze-Bytom-Gliwice, opartego o wspólny system komunikacyjny⁴. Pomędzy obszarami zabudowanymi zakładano tereny zieleni urządzonej, takie jak parki miej-

¹ J.G. Knie, *Geographische Beschreibung von Schlesien preußischen Antheils, der Grafschaft Glatz und der preußischen Markgrafschaft Ober-Lausitz*, Wrocław 1830, *passim*.

² T. Wagner, *Wizja i rzeczywistość – projekty przekształceń centrum Zabrze jako przykład współczesnych problemów miasta postindustrialnego*, „Czasopismo Techniczne”, 4-A/2008, Kraków 2008, s. 208.

³ T. Wagner, *Zabrze: nieznanne oblicza śląskiej architektury*, t. 1, Katowice – Zabrze 2003, s. 70-72.

⁴ B. Szczyпка-Gwiazda, *Pomiędzy praktyką a utopią: trójmiasto Bytom – Zabrze – Gliwice jako przykład koncepcji miasta przemysłowego czasów Republiki Weimarskiej*, Katowice 2003, s. 48.

skie, skwery czy otwarty w 1938 r. Miejski Ogród Botaniczny. Obecnie zlokalizowane w Zabrze tereny zielone zajmują około 62% powierzchni miasta.

Celem poniższego opracowania jest charakterystyka elementów szaty roślinnej, zachowanych w przestrzeniach zabytkowych kolonii robotniczych w granicach administracyjnych Zabrze. Historyczne osiedla robotnicze stanowią najbardziej charakterystyczną część górnośląskiego krajobrazu i to właśnie one świadczą o istniejących na tym terenie tradycjach i zwyczajach. W zakres opracowania zostało włączonych siedem kolonii robotniczych, wybranych ze względu na dużą wartość kulturową oraz czytelną formę i funkcję terenów zieleni. Każde z wymienionych osiedli zostało wyszczególnione w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Zabrze jako część środowiska kulturowego miasta. Wszystkie powstały w czasach epoki industrialnej i były budowane jako zespoły mieszkaniowe przeznaczone dla pracowników pobliskich zakładów przemysłowych. Analizy krajobrazowe, przeprowadzone na osiedlach patronackich na terenie Zabrze, uwiaryściły, iż poza zabytkową architekturą i czytelnymi układami urbanistycznymi występuje tam również mnogość form terenów zieleni, zakładanych wraz z budową osiedli. Omawiane formy zadrzewień znajdują się bezpośrednio w granicach kolonii robotniczych lub w ich najbliższym otoczeniu. Są one mocno związane z zespołem zabudowy, będąc jednocześnie częścią systemu przyrodniczego miasta. Razem z większymi obszarami kompleksów leśnych mogą one stanowić podstawę zaprojektowania zintegrowanej sieci obszarów cennych przyrodniczo o znaczących korzyściach ekologicznych, gospodarczych i społecznych.

Na początku XX w. systemowe podejście do kształtowania przestrzeni było propagowane m.in. przez Johna Olmsteda i Frederica Law Olmsteda, pionierów architektury krajobrazu na świecie. Twierdzili oni, że jedynie połączony system parków i terenów zielonych może przynieść znaczące korzyści dla miasta⁵. Z biegiem czasu, w wyniku wieloaspektowych przemian, do jakich doszło w przestrzeniach zurbanizowanych, zieleń zyskała istotną funkcję zarówno jako element kompozycji planistycznej, jak i czynnik determinujący formę ośrodków mieszkaniowych⁶.

2. Stan badań

Tematyka osiedli patronackich obejmuje wiele wzajemnie powiązanych ze sobą wątków problematycznych. Badania nad zagadnieniem osadnictwa robotniczego na obszarze Górnego Śląska zostały przeprowadzone zarówno pod kątem socjologicznym i społecznym, jak również architektonicznym, urbanistycznym oraz krajobra-

⁵ M.A. Benedict, E.T. McMahon, *Green Infrastructure: smart conservation for the 21st century*, "Renewable Resources Journal", Vol. 20, No. 3, 2002, s. 8 (<http://www.sprawlwatc.org/greeninfrastructure.pdf> [dostęp: 29.12.2013]).

⁶ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Kraków 2006, s. 29.

zowym. Najstarsze z opracowań, dotyczące tego tematu, pochodzą jeszcze z czasów epoki industrialnej⁷. Są to publikacje autorstwa Kurta Seidla, stanowiące podstawę wielu prowadzonych współcześnie badań i analiz. Przyczyny powstania, charakterystyka obiektów architektonicznych i układów urbanistycznych, kontekst relacji z otoczeniem i współczesne problemy miejsc zostały dokładnie omówione m.in. w pracach Doroty Głazek, Irmy Nalepy-Orłowskiej, Aliny Nowak-Lenartowskiej, Joanny Sokołowskiej-Mostowiak i Anny Sulimowskiej-Ociepki. Tematykę zieleni związanej z przemysłem opracowano w publikacjach Krzysztofa Gasidły i Anety Dyrągi, natomiast charakterystyka terenów zieleni na osiedlach robotniczych została przedstawiona przez Martynę Walker i Katarzynę Łakomy. Dokładne informacje na temat poszczególnych zespołów zabudowy zawierają prace studialne. Autorką licznych opracowań, sporządzonych dla osiedli zlokalizowanych na terenie dawnego województwa katowickiego, jest Dorota Głazek. Spośród istotnych prac, sporządzonych dla zespołów zabudowy na terenie Zabrze, należy wymienić opracowania dotyczące kolonii Borsig oraz osiedla „Stara Rokitnica”, wykonane pod kierunkiem profesora Jacka Radziejewicza-Winnickiego, przechowywane w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, oraz studium urbanistyczno-architektoniczno-konserwatorskie Koloni Piaskowej, opracowane przez D. Głazek, A. Fabiańczyk i M. Miksiewicz. W kontekście zakresu terytorialnego przyjętego dla poniższych rozważań ważne są publikacje dotyczące dziedzictwa kulturowego miasta Zabrze, w tym założeń urbanistycznych i obiektów architektonicznych. Tematyka ta została przedstawiona w pracach Adama Frużyńskiego, Łukasza Urbańczyka oraz Tomasza Wagnera. Informacje na temat środowiska przyrodniczego Zabrze zostały zawarte w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Zabrze oraz w opracowaniu ekofizjograficznym.

3. Wpływ terenów zieleni i obszarów przyrodniczo cennych na kształt struktury przestrzennej miasta Zabrze

Charakterystyczną cechą policentrycznej struktury przestrzennej Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego jest rozrastanie się stref przemysłu i obszarów zabudowy, jakie następuje w wyniku łączenia poszczególnych zespołów mieszkaniowych i zakładów produkcyjnych w większy aglomerat miast⁸. Skutki tych przemian oraz negatywny wpływ przemysłu surowcowego zostawiają trwałe ślady w krajobrazach. Jednym z nich są nieodwracalne zmiany w środowisku naturalnym. Od początku

⁷ Por. K. Łakomy, *Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku w świetle wybranych publikacji z epoki*, „Czasopismo Techniczne”, 8-A/2012, Kraków 2012, s. 191-193.

⁸ A. Sulimowska-Ociepka, *Osiedla patronackie Górnego Śląska: studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, praca doktorska, Politechnika Śląska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. Nina Juzwa, Gliwice 2004, s. 52.

XIX w. rzeźba terenu ulegała silnym przeobrażeniom, będącym wynikiem działalności człowieka⁹. Intensywna działalność górnicza przyczyniła się do zmiany stosunków wodnych, co miało znaczący wpływ na stan szaty roślinnej. Obecnie, według Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Zabrze, zwarte kompleksy leśne zajmują 14% powierzchni zlokalizowanej w obrębie aktualnych granic administracyjnych, stanowiąc tym samym najważniejszą część ekosystemu¹⁰. Jednocześnie podczas waloryzacji przyrodniczej wyznaczono w granicach Zabrze 52 powierzchnie przyrodniczo cenne oraz zaproponowano utworzenie sześciu zespołów przyrodniczo-krajobrazowych i 17 użytków ekologicznych. Na obszarze miasta znajdują się także duże tereny agrocenoz, zróżnicowanych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym¹¹. Największe obszary zbiorowisk leśnych znajdują się w południowej części Zabrze w pobliżu terenów kopalni Sosńnica-Makoszowy. Istotną funkcję pełni zieleń wzdłuż cieków wodnych, wyraźnie wyodrębniająca się na tle struktury przestrzennej miasta. Tworzy ona sieć korytarzy ekologicznych, łączących mniejsze obszary zadrzewień. Powyższe dane stanowią potwierdzenie faktu, iż bliskie sąsiedztwo terenów przemysłu i zieleni jest możliwe i może stanowić podstawę zastosowania koncepcji zielonej infrastruktury w krajobrazach industrialnych i zurbanizowanych.

Równie znaczące korzyści ekologiczne mają także tereny zieleni urządzonej. Część z nich powstała w wyniku realizacji dużych projektów urbanistycznych, będących częścią planu regulacyjnego miasta. Tego typu przykładem jest ponadkilometrowa oś urbanistyczna, zlokalizowana w centrum Zabrze. Pierwotnie najważniejszymi elementami założenia był park miejski o charakterze liniowym, umiejscowiony na terenie położonym wzdłuż rzeki Bytomki, oraz plac targowy. Układ kompozycyjny parku opiera się na dwóch monumentalnych alejach, pomiędzy którymi utworzono trawiaste partery¹². Autor projektu, niemiecki architekt zieleni Gustav Allinger, był także współautorem wielu innych znaczących terenów zieleni, urządzonych na terenie miasta¹³.

Istotną funkcję pełnią także mniejsze tereny zieleni, zlokalizowane w granicach osiedli robotniczych oraz w ich najbliższym otoczeniu. Według opracowania ekofizjograficznego 2% obszaru miasta stanowią tereny zieleni urządzonej, na które składają się przede wszystkim parki publiczne. Większość z nich została założona na przełomie XVIII i XIX w. i podobnie jak obiekty architektoniczne i zabytki techniki

⁹ A. Hornig, *Formy powierzchni ziemi stworzone przez człowieka*, [w:] *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*, (red.) A. Wrzosek, Kraków 1955, s. 129-133.

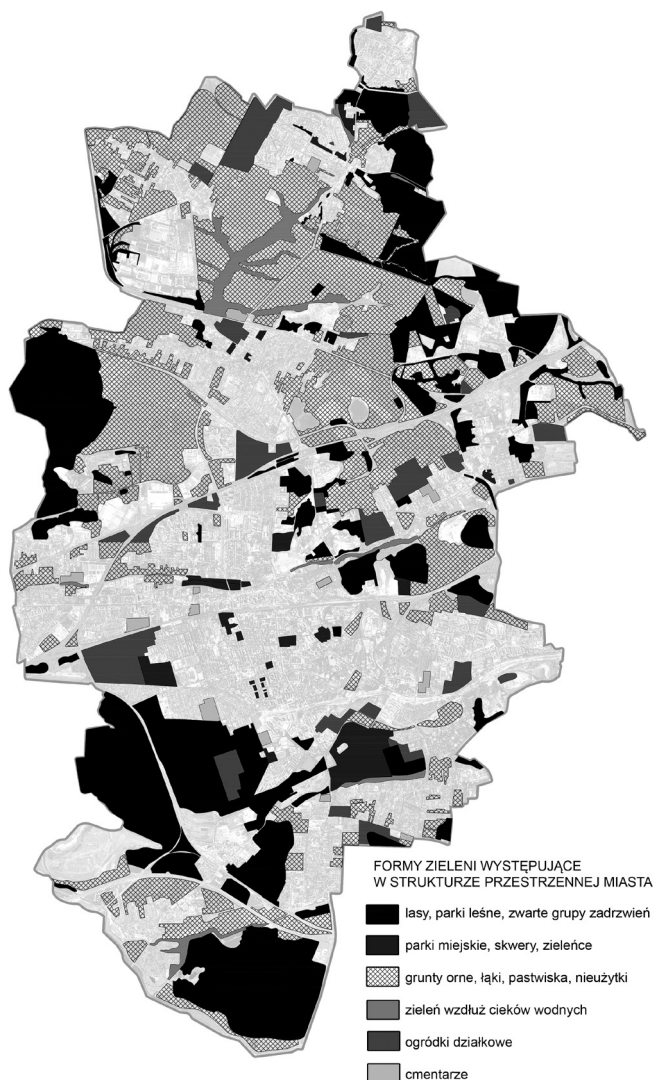
¹⁰ *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta Zabrze, uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego*, t. I-III, załącznik nr 1 do uchwały nr XII/126/11 Rady Miejskiej w Zabrzu z dnia 4.07.2011, Zabrze 2011, s. 14.

¹¹ [Za:] P. Cempulik, M. Sochacka, W. Żyła, T.B. Hadaś, *Gajdzikowe Góry: przyrodnicza ścieżka edukacyjno-rekreacyjna w Zabrzu-Rokitnicy*, Bytom 2004, s. 9.

¹² T. Wagner, *Zabrze. Nieznane oblicza...*, *op. cit.*, s. 67.

¹³ *Ibidem*, s. 67, [za:] J. Pollok, *Hindenburg OS Stadt der Gruben Und Hütten*, Essen 1979.

stanowią część dziedzictwa epoki industrialnej¹⁴. Istniejące do dzisiaj elementy szaty roślinnej wiążą się ze znaczącymi korzyściami ekologicznymi, podnoszą walory krajobrazowe otoczenia i są ważnym elementem kompozycji miasta. Ich rozprzestrzenianie i ochrona pozwala w pewnym stopniu na rekompensatę strat, jakie stale ponosi środowisko naturalne na skutek intensywnej działalności przemysłowej.

II. 1. Zieleni w strukturze przestrzennej Zabrze, oprac. E. Waryś

III. 1. Greenery in the spatial structure of Zabrze, edited by E. Waryś

¹⁴ J. Wach, R. Konecki, M. Ścisłowski, M. Wach, *Warunki ekofizjograficzne miasta Zabrze*, Dąbrowa Górnicza 2007, s. 128.

4. Elementy zielonej infrastruktury zlokalizowane w obrębie zabytkowych kolonii robotniczych

Na przełomie XIX i XX w. powstawanie nowych założeń ogrodowych oraz udostępnianie i przemiana istniejących było wynikiem uwarunkowań kulturowych i społecznych. Od końca XIX w. zaczęło maleć znaczenie założeń dworskich na rzecz masowo zakładanych ogrodów przydomowych oraz ogródków działkowych. Jednocześnie wzrosła rola terenów zieleni publicznej, stanowiących ogólnodostępne miejsca rekreacji i wypoczynku¹⁵. Zakładanie nowych parków i ogrodów przyczyniło się do wielu korzystnych przemian w krajobrazach miast. Niestety, liczne zaniedbania dotyczące terenów zieleni spowodowały, że nie wszystkie z założeń powstających w czasach rewolucji przemysłowej są współcześnie czytelne.

Jedną z podstawowych form terenów zieleni, zlokalizowanych w obrębie kolonii robotniczych na terenie Zabrze, są aleje, szpalery drzew i nasadzenia wzdłuż ciągów komunikacyjnych. Ten typ roślinności pojawiał się na większości osiedli robotniczych w miastach Górnego Śląska oraz w angielskich założeniach osad ogrodowych. Stosowanie ulic typu *cul-de-sacs* i sadzenie drzew wzdłuż dróg pozwalało na osiągnięcie efektu malowniczości w osiedlach typu miasto-ogród¹⁶. Poza tym nasadzeniom alejowym, oprócz funkcji estetycznych, przypisywano również właściwości korzystnie wpływające na zdrowie mieszkańców¹⁷.

Obsadzone drzewami drogi – mimo iż stanowiły procentowo niewielki udział w całym systemie terenów zieleni – pojawiały się jednak na większości osiedli robotniczych. Aleje podkreślały układ urbanistyczny oraz – dzięki stosowaniu takich gatunków jak platany albo kasztanowce – pełniły funkcje reprezentacyjne i prestiżowe. Mimo iż do czasów dzisiejszych wiele z drzew zostało wyciętych, to jednak w krajobrazie miasta wciąż można odnaleźć miejsca, gdzie uwidacznia się monumentalna funkcja nasadzeń liniowych w przestrzeni publicznej. Tego typu przykładem jest osiedle wybudowane w latach 1907-1922 dla pracowników huty Donnersmarcka, tzw. Zandka, spotykane także pod nazwą Kolonia Piaskowa¹⁸. Jest ono zlokalizowane w centrum Zabrze, na obszarze o największej intensywności zabudowy. Aleja platanów, zlokalizowana w centralnej części osiedla, podkreśla zachowany układ urbanistyczny i wyraźnie wpływa na percepcję wnętrza, komponując się z zabytkowymi obiektami architektonicznymi. Na przykładzie jednego z najstarszych osiedli robotniczych na terenie miasta – kolonii Borsig (1868), można zaobserwować istotną funkcję, jaką zadrzewienia liniowe pełniły w planowaniu przestrzeni. Obsadzone

¹⁵ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1972, s. 473.

¹⁶ J. Sokołowska-Mostowiak, „Idea miasta-ogrodu” na przykładach osiedli miast górnośląskich, Gliwice 2011, s. 47-51.

¹⁷ M. Walker, *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, (red.) G. Bożek, Katowice 2005, s. 72.

¹⁸ T. Wagner, *Zabrze. Nieznane oblicza...*, *op. cit.*, s. 32.

kasztanowcami drogi łączyły zespół zabudowy mieszkaniowej z położonym w pobliżu zakładem pracy¹⁹.

Współcześnie w krajobrazie kulturowym mniejsze skupiska drzew, znajdujące się poza zbiorowiskami leśnymi, pełnią istotną rolę w kształtowaniu bioróżnorodności. Zachowane nasadzenia alejowe mają znaczne korzyści ekologiczne i oferują wiele usług ekosystemowych, ponieważ znacząco wpływają na klimat i mikroklimat otoczenia. Pełnią funkcję korytarzy ekologicznych i są formą ostoi dla wielu organizmów²⁰. Znajdują się we wnętrzach struktur zurbanizowanych, pomiędzy większymi grupami drzew, dlatego pełnią istotną rolę jako ważny element zielonej infrastruktury. Niestety, w wielu przypadkach pozostałością po monumentalnych alejach są obecnie jedynie pojedyncze drzewa, które zostały zachowane. Na przykładzie zespołu zabudowy, założonego około 1905 r. w pobliżu obecnych terenów kopalni Sośnica-Makoszowy, można zauważyć, że większość nasadzeń dokonywanych w momencie zakładania osiedli znajduje się obecnie bardzo blisko krawędzi dróg dojazdowych i ciągów pieszo-jezdnich, co ma negatywny wpływ na stan drzewostanu.

II. 2. Zielen w centrum miasta na osiedlu Zandka, fot. E. Waryś 2013

III. 2. Greenery in the city centre in Zandka neighbourhood, photo by E. Waryś 2013

Kolejnym ważnym elementem zielonej infrastruktury, związanym z krajobrazem kolonii robotniczych, są parki publiczne. Pierwsze parki wzorowane były na ogrodach rezydencjonalnych, jednak z biegiem czasu nastąpił znaczący rozwój w tworzeniu ogólnodostępnych miejsc rekreacji i wypoczynku²¹. Parki komponowano w stylu krajobrazowym lub z częściowym wprowadzeniem układów geometrycznych. W stosunku do założeń rezydencjonalnych parki przy osiedlach robotniczych posiadały mniej formalny charakter i były przeznaczone przede wszystkim

¹⁹ Ł. Urbańczyk, *Architektoniczne dziedzictwo kulturowe szansą rozwoju Zabrze*, praca doktorska, Politechnika Krakowska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. A. Kadłuczka, Kraków 2008, s. 77.

²⁰ A. Oleksa, *Pożytki z alej dla przyrody i człowieka*, [w:] *Aleje skarbnice przyrody. Praktyczny podręcznik ochrony alej i ich mieszkańców*, (red.) P. Tyszko-Chmielowiec, Wrocław 2012, s. 7-12.

²¹ A. Zachariasz, *op. cit.*, s. 30.

do zabawy i rozrywki²². Na terenie Zabrzea najstarsze założenia parkowe powstały w centrum miasta, na terenie należącym do Huty Donnersmarcka. W najbliższym otoczeniu parku zlokalizowane są dwa zespoły zabudowy z około 1900 r., skupiające budynki mieszkalne i socjalne dla pracowników huty. Drugi park powstał w pobliżu kolonii Borsig. Mimo iż obecnie dawny charakter zabytkowych założeń został utracony, to jednak zachowana bogata ikonografia historyczna świadczy o istnieniu na tych obszarach wielu obiektów małej architektury, elementów wodnych oraz złożonych kompozycji roślinnych. Uwidacznia to dużą różnorodność biologiczną terenów zlokalizowanych w bliskim sąsiedztwie rozległych kombinatów przemysłowych. Z biegiem czasu ogrody publiczne coraz częściej pojawiały się w pobliżu osiedli robotniczych. Zakładanie nowych stref zieleni urządzonej oraz ochrona i rozwój istniejących miały zredukować negatywny wpływ intensywnej działalności przemysłowej²³. Mimo iż nie wszystkie parki charakteryzowały się tak dużą złożonością kompozycji jak wspomniany park hutniczy, to jednak do dnia dzisiejszego pełnią one istotną funkcję jako ważny element zielonej infrastruktury i często jedna z nielicznych zielonych przestrzeni w silnie zurbanizowanym krajobrazie. Na przykładzie zabytkowej kolonii robotniczej „Stara Rokitnica” (1905-1912) można również zaobserwować, iż wzrosło znaczenie funkcji izolacyjnej, jaką współcześnie pełni pas zieleni parkowej, zlokalizowany pomiędzy zabytkowym zespołem typu miasto-ogród a pozostałą częścią dzielnicy.

Integralną częścią kolonii robotniczych były ogrody przydomowe i zielen towarzysząca zabudowie. W zależności od lokalizacji i ogólnie przyjętych rozwiązań zielen w ogrodach przyjmowała różne formy i pełniła odmienne funkcje²⁴. W osiedlach typu miasto-ogród oraz założeniach inspirowanych krajobrazem ruralistycznym ogrody pełniły przede wszystkim funkcje użytkowe. Uprawa warzyw i drzew owocowych była częścią stylu życia robotników, którzy często przybywali do pracy z terenów wiejskich. W związku z tym użytkowe aspekty osiedli robotniczych, takie jak możliwość hodowli zwierząt, wielokrotnie decydowały o atrakcyjności danego założenia²⁵. Ogrody pojawiały się także w pobliżu zabudowy wielorodzinnej typu blokowego, czego przykładem była kolonia Borsig. Pełniły one zwłaszcza funkcje użytkowe, jednocześnie mając też znaczący wpływ na wygląd krajobrazu, stanowiąc w silnie uprzemysłowionej przestrzeni jedne z nielicznych stref zieleni dostępnej dla mieszkańców. Z biegiem czasu powolne odchodzenie od tradycji robotniczych przyczyniło się do tego, iż ogrody przydomowe zaczęły pełnić funkcje przede wszystkim ozdobne. Mimo to, na przykładzie dwóch zespołów zabudowy z I połowy XX w., zlokalizowanych w południowej dzielnicy Zaborze, można zauważyć, że nadal sta-

²² M. Walker, *op. cit.*, s. 72.

²³ K. Gasidło, *Zielone dziedzictwo przemysłu*, „Czasopismo Techniczne”, z. 7-A/2007, Kraków 2007, s. 36.

²⁴ K. Łakomy, *op. cit.*, s. 188.

²⁵ A. Sulimowska-Ociepka, *op. cit.*, s. 43, [za:] K. Seidl, *Mieszkania robotnicze w górnośląskim przemyśle górniczym*, Katowice 1994.

nowią one miejsca umożliwiające zachowanie bioróżnorodności oraz w korzystny sposób wpływają na wygląd osiedli. Wraz z zielenią towarzyszącą budynkom użyteczności publicznej oraz mniejszymi grupami nasadzeń, zlokalizowanymi w miejscach ogólnodostępnych, tworzą współczesny krajobraz miasta.

Negatywny wpływ na stan zachowania wielu osiedli robotniczych miały przemiany, jakie zachodziły po upadku macierzystych zakładów przemysłowych. Współcześnie można zaobserwować znaczące różnice w kondycji krajobrazu poszczególnych zespołów zabudowy. Lokalizacja względem struktury zurbanizowanej, dostępność układu komunikacyjnego oraz najbliższe otoczenie osiedli wyznacza ich dalszy kierunek rozwoju. Z tego względu, oprócz elementów szaty roślinnej znajdującej się we wnętrzach umownych granic zespołów zabudowy, istotną rolę pełnią też tereny zieleni położone w sąsiedztwie kolonii robotniczych. Ich bliskość oraz oddalenie od zakładów przemysłowych stanowi współcześnie wyznacznik atrakcyjności poszczególnych osiedli²⁶. Z tego względu należy podkreślić wyjątkową rolę wszystkich tego typu obszarów lokalizowanych w pobliżu zespołów zabudowy, dzięki którym bioróżnorodność może zostać zachowana. Wśród nich znajdują się zarówno tereny będące wynikiem kulturowej działalności człowieka (parki, cmentarze), jak i obszary naturalne i półnaturalne. Przykładem terenów cennych dla ekosystemu jest zieleń wzdłuż cieków wodnych. Według opracowania ekofizjograficznego na terenie miasta nie występują obszary, które spełniają wymagania przyjęte dla programu NATURA 2000, istnieje jednak możliwość tworzenia korytarzy ekologicznych o znaczeniu regionalnym wzdłuż cieków rzecznych²⁷. Zieleń łąkowa pojawiała się również w pobliżu osiedli i pełniła znaczącą rolę w kształtowaniu krajobrazu. Niestety, na przykładzie kolonii w Rokitnicy można zaobserwować wyraźną ekspansję zabudowy, jaka nastąpiła w kierunku doliny potoku Rokitnickiego.

5. Podsumowanie

Wdrożenie koncepcji zielonej infrastruktury na terenach przemysłowych i poprzemysłowych nabiera szczególnego znaczenia. Tereny zieleni zawsze były związane z przemysłem i stanowią równie istotną część dziedzictwa kulturowego epoki industrialnej jak zabytki techniki czy charakterystyczne formy miejsc zamieszkania. Największą wagę do terenów zieleni zaczęto przywiązywać wówczas, gdy warunki mieszkaniowo-sanitarne w miastach uległy gwałtownemu pogorszeniu. Świadczy o tym m.in. koncepcja falansteru – położonego wśród zieleni miejsca pracy i zamieszkania. Na obszarze Śląska tereny zieleni były integralną częścią otoczenia wielu zakładów przemysłowych. Niestety, współcześnie negatywne skutki intensywnej industrializacji w miastach nadal są odczuwalne i pomimo wielu utrudnień (gęsta

²⁶ *Ibidem*, s. 52.

²⁷ J. Wach, R. Konecki, M. Ścisłowski, M. Wach, *op. cit.*, s. 129.

zabudowa, degradacja środowiska przyrodniczego) konieczne jest podejmowanie działań, które przyczynią się do poprawy jakości życia mieszkającej tam ludności. Takim rozwiązaniem, będącym jednocześnie przykładem planowania w skali makro, było zakładanie większych parków publicznych oraz realizacja koncepcji Leśnego Pasa Ochronnego GOP²⁸.

Równie istotną funkcję pełnią także mniejsze formy terenów zieleni, zlokalizowane w obrębie zabytkowych kolonii robotniczych. Jako elementy zielonej infrastruktury są one źródłem wielu korzyści ekologicznych i usług ekosystemowych. W korzystny sposób wpływają na klimat i mikroklimat otoczenia oraz umożliwiają zachowanie bioróżnorodności we wnętrzach struktur zurbanizowanych w przestrzeni miasta przemysłowego. Stanowią ważną część systemu zieleni w mieście i powinny być utrzymywane oraz rozpowszechniane w celu poprawy łączności pomiędzy większymi zbiorowiskami kompleksów leśnych. Jako część dziedzictwa kulturowego epoki industrialnej mają wysoką wartość kulturową i podobnie jak obiekty architektoniczne są integralnym elementem zabytkowych zespołów zabudowy. Ponadto nasadzenia o charakterze monumentalnym podkreślają rangę założeń urbanistycznych. Obecność terenów zieleni ma również znaczący wpływ na stan zachowania osiedli oraz wyznacza dalszy kierunek ich rozwoju. Zieleń w przestrzeniach kolonii robotniczych jest świadectwem nowoczesnej myśli urbanistycznej oraz zintegrowanego podejścia do projektowania krajobrazu. Do dnia dzisiejszego mniejsze elementy zielonej infrastruktury, zachowane w przestrzeniach osiedli, w korzystny sposób wpływają na życie mieszkańców, kształtując krajobraz ośrodków mieszkaniowych. Niepowtarzalny charakter terenów zieleni w krajobrazach industrialnych pozwala dostrzec unikatową wartość dziedzictwa kulturowego epoki przemysłowej.

Literatura

- [1] Benedict M.A., McMahon E.T., *Green Infrastructure: smart conservation for the 21st century*, "Renewable Resources Journal", Vol. 20, No. 3, 2002 (<http://www.sprawlwatch.org/greeninfrastructure.pdf> [dostęp: 29.12.2013]).
- [2] Cempulik P., Sochacka M., Żyła W., Hadaś T.B., *Gajdzikowe Górki: przyrodnicza ścieżka edukacyjno-rekreacyjna w Zabrze-Rokitnicy*, Bytom 2004.
- [3] Gasidło K., *Zielone dziedzictwo przemysłu*, „Czasopismo Techniczne”, z. 7-A/2007, Kraków 2007, s. 35-42.
- [4] Hornig A., *Formy powierzchni ziemi stworzone przez człowieka*, [w:] *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*, (red.) A. Wrzosek, Kraków 1955, s. 125-149.
- [5] Knie J.G., *Geographische Beschreibung von Schlesien preußischen Antheils, der Grafschaft Glatz und der preußischen Markgrafschaft Ober-Lausitz*, Wrocław 1830.

²⁸ K. Gasidło, *op.cit.*, *passim*.

- [6] Łakomy K., *Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku w świetle wybranych publikacji z epoki*, „Czasopismo Techniczne”, z. 8-A/2012, Kraków 2012, s. 197-196.
- [7] Majdecki L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1972.
- [8] Oleksa A., *Pożytki z alej dla przyrody i człowieka*, [w:] *Aleje skarbnice przyrody. Praktyczny podręcznik ochrony alej i ich mieszkańców*, (red.) P. Tyszkowski-Chmielowiec, Wrocław 2012.
- [9] Sokołowska-Mostowiak J., *„Idea miasta-ogrodu” na przykładach osiedli miast górnośląskich*, Gliwice 2011.
- [10] *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta Zabrze, uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego*, t. I-III, załącznik nr 1 do uchwały nr XII/126/11 Rady Miejskiej w Zabrzu z dnia 4.07.2011, Zabrze 2011.
- [11] Sulimowska-Ociepka A., *Osiedla patronackie Górnego Śląska: studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, praca doktorska, Politechnika Śląska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. Nina Juzwa, Gliwice 2004.
- [12] Szczyпка-Gwiazda B., *Pomiędzy praktyką a utopią: trójmiasto Bytom – Zabrze – Gliwice jako przykład miasta przemysłowego czasów Republiki Weimarskiej*, Katowice 2003.
- [13] Urbańczyk Ł., *Architektoniczne dziedzictwo przemysłowe szansą rozwoju Zabrza*, praca doktorska, Politechnika Krakowska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. A. Kadłuczka, Kraków 2008.
- [14] Wach J., Konecki R., Ścisłowski M., Wach M., *Warunki ekofizjograficzne miasta Zabrza*, Dąbrowa Górnicza 2007.
- [15] Wagner T., *Wizja i rzeczywistość – projekty przekształceń centrum Zabrza jako przykład współczesnych problemów miasta postindustrialnego*, „Czasopismo Techniczne”, z. 4-A/2008, Kraków 2008, s. 207-212.
- [16] Wagner T., *Zabrze: nieznanne oblicza śląskiej architektury*, t. 1, Katowice – Zabrze 2003.
- [17] Walker M., *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, (red.) G. Bożek, Katowice 2005, s. 70-84.
- [18] Zachariasz A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Kraków 2006.
- [19] http://issuu.com/bafana/docs/monografia_5_prev.
- [20] http://wsew.edu.pl/uploaded/journal/jecolhealth5_10_2.pdf.
- [21] http://www.szybmaciej.pl/download/szyb-maciej-w-zabrzu_Zakonczenie-eksploatacji-węgla-przez-skonsolidowana-Kopalnie-Pstrowski_dr-Zbigniew-Barecki.pdf.
- [22] <http://www.um.zabrze.pl/mieszkanicy/miasto/historia/rozwoj-przemyslu>.